

geloof, de bezieling en warmte onder elkaar missen wij, onze geloofsbeleving is vaak wat kouder” (p. 62).

Miranda Klaver, Promovendus Vrije Universiteit (Conversion and Commitment in new evangelical churches in the Netherlands)

Jan N. Bremmer, *Van zendelingen, zuilen en zapreligie. Tweehonderd jaar godsdienst in Nederland en Het Apostolisch Genootschap*. (Zevende J.H. van Oosbreelezing). Delft: Uitgeverij Eburon, 44 pp., ISBN 9059720954, € 13,00; Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 400 pp., ISBN 9065507868, € 29,00; Herman J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*. Kampen: Uitgeverij Kok, 950 pp., ISBN 9043509264, € 59,50; *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het protestantisme* deel 6. Kampen: Uitgeverij Kok, 550 pp., ISBN 9043512796, € 49,90.

Op de site van de *Vereniging voor Nederlandse kerkgeschiedenis* kon onlangs worden gestemd over een betere benaming van het vak. Zou die kerkgeschiedenis moeten zijn, of dekte de vlag van religiegeschiedenis de lading beter? Een ruime meerderheid van de stemmers was voor religiegeschiedenis; toch valt voor allebei de benamingen wel veel te zeggen. Immers een onderzoeker kan vanuit de veranderende institutie – kerk, sekte of godsdienstige groepering – en in samenhang daarmee de ontwikkelingen van de boven- of buitennatuurlijke opvattingen en de daaraan gerelateerde normen, waarden en praktijken bestuderen. Dan zou van kerkgeschiedenis kunnen worden gesproken. Maar hij/zij kan ook vanuit de veranderende religieuze normen, waarden en praktijken onderzoeken hoe die zich ontwikkelen, en de institutie beïnvloeden: godsdienst- of religiegeschiedenis. In beide gevallen moet dit dan uiteraard worden gedaan tegen de achtergrond van de samenleving als geheel, die zowel de religieuze normen, waarden als de organisatie beïnvloedt, en die daarvan ook weer invloed ondergaat. De benaming zou aldus attenderen op een verschil in *materieel object*: staat de institutie of intermediaire groepering centraal, of wordt aan de op een boven- en buitennatuurlijke gebaseerde normen en waarden en praktijken, de (beleefde) godsdienst het primaat gegeven.

Van Eijnatten en Van Lieburg werken vanuit het laatste perspectief, en ze willen een ‘handzaam’ overzicht schrijven gericht ‘op de gestalte die religie in de cultuur en samenleving heeft aangenomen’ (p. 16). Ze stellen daarbij die verschijnselen centraal ‘die kenmerkend lijken voor alle religies, hoewel zij niet in alle religies een even belangrijke rol spelen’ (p. 16). Hun belangstelling gaat dan ook niet in eerste instantie uit naar ‘de afzonderlijke religies en confessies’. Godsdienst wordt voor deze auteurs gevormd door de ‘historische opvattingen of voorstellingen van het bovennatuurlijke of het ‘numineuze’, van God en goden, van sacrale domeinen, tijden, personen en gemeenschappen’ (p. 16).

Ik heb wat moeite met het gebruik van het begrip cultuur door de auteurs, want ze onderscheiden cultuur *naast* de samenleving. In de sociaal-wetenschappelijke literatuur im-

mers worden meestal *binnen* de abstractie samenleving, een even abstracte cultuur en structuur onderscheiden. Als cultureel- antropoloog leerde ik indertijd dat cultuur het geheel van normen en waarden, ideeën en praktijken is dat mensen zich als lid van intermediaire groeperingen via enculturatie- of socialisatieprocessen eigen hebben gemaakt. Van de sociologen leerde ik dat de structuur (van de samenleving) bestaat uit handelingsverbanden of intermediaire groeperingen waarmee mensen met andere mensen, instellingen en bedrijven, de markt en de overheid zijn verbonden en van waaruit ze handelen. Is bij Van Eijnatten en Van Lieburg *samenleving* wat ik als *structuur* aanduid?

Cultuur staat dan ook niet los van de structuur, en kan slechts beperkt los gedacht worden van de structuur. Van Eijnatten en Van Lieburg kunnen dat dus ook niet, en zij schrijven dan ook onmiddellijk dat ‘de politieke, sociale en culturele voorwaarden die de ontwikkeling van religieuze voorstellingen binnen het publieke domein mogelijk hebben gemaakt’ (p.16) worden benadrukt. De titels van de hoofdstukken en paragrafen maken niettemin duidelijk dat het accent op de culturele en minder op de structurele kant van godsdienst ligt. Om een voorbeeld te geven: deel III dat de periode 1580-1850 beslaat, heet *Schijn van eenheid*, en kent als titels van de hoofdstukken *Confessionele staat*, *Calvinistische republiek*, en *Protestantse natie*. In de laatste paragraaf van *Protestantse natie* getiteld *Elitair leiderschap* kent als steekwoorden *kritiek op de traditie*, *apologetiek*, *liberaal protestantisme*, *nationaal besef*, *Groninger godgeleerden*, *orthodoxe beleving*, *behoudend katholicisme*, *Reveil*, *Afscheiding*, *bevindelijke herleving*, *profetie en toekomstverwachting*. Doorgaande rationaliseringsprocessen als toenemende wetenschappelijke kennis en voortschrijdende staatsvorming beïnvloedden de ontwikkelingen in de theologie en de godsdienstige instituties, en omgekeerd. Hoe deze processen verliepen, wordt door de auteurs niet aangegeven. De socioloog Weber zou de auteurs op weg kunnen helpen. Weberiaans *angehauchte* wetenschappers benadrukken dat godsdienst de samenleving (*i.c.* de structuur en cultuur) kan beïnvloeden of sturen. Waar, wanneer en hoe godsdienst dat doet, en waarom dat in bepaalde gevallen meer dan wel minder het geval is, lijkt me ook een godsdiensthistorisch of kerkhistorisch uitgangspunt te zijn dat scherpere analyses kan opleveren dan dat van de auteurs.

Selderhuis en de zijnen zeggen voorstander van kerkgeschiedenis te zijn. In de *Inleiding* schrijft de redacteur van het *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Selderhuis, heel Durkheimiaans!, dat kerken intermediaire groeperingen – overigens, zonder deze term te benutten – vormen, die ‘bemiddelen’ tussen het individu en de samenleving. Het begrip ‘kerk’ staat dus voor godsdienstige en daaruit voortvloeiende of afgeleide intermediaire groeperingen, die in alle soorten en maten in de Nederlandse samenlevingen voorkomen. Hij kiest dan ook voor de benaming *kerkgeschiedenis*, en niet voor een titel als ‘geschiedenis van het christendom in Nederland’, de aloude benaming van het vak (p. 4v.). Selderhuis *c.s.* willen dan ook ‘het verhaal (te) vertellen van de christelijke kerk als integraal bestanddeel van het volle leven’ (p. 6), en ze zeggen oog te hebben voor de politieke, culturele en psychologische facetten van de kerk en het kerkelijke leven.

Wanneer naar de inhoud wordt gekeken, blijken de verschillende auteurs die aan de *Kerkgeschiedenis* meewerkten een aantal verschijnselen te beschrijven die belangrijk of kenmerkend lijken te zijn voor een bepaald tijdvak. Lang niet altijd wordt echter duidelijk waar-

om bepaalde 'feiten' wel worden genoemd en aan andere wordt voorbijgegaan. Aan de beschrijvingen liggen ogenschijnlijk geen (expliciete) vragen ten grondslag, en het geheel maakt soms een arbitraire indruk. Het hoofdstuk dat over de twintigste eeuw handelt bijvoorbeeld, is onderverdeeld in de paragrafen *Van de wieg tot het graf (1914-1940)*, *De uitgestelde doorbraak (1940-1965)*, en *De worsteling met de wereld (1965-2005)*. In deze laatste paragraaf bijvoorbeeld worden *de maatschappelijke ontwikkelingen* in deze periode geschetst, en dan komen *ontzuiling en deconfessionalisering* aan de orde. Vervolgens worden *kerkvernieuwing en restauratie*, *kerkelijk leven* en *kerk en moderne samenleving* behandeld. Waarbij voor ongetwijfeld de belangrijkste gebeurtenissen in de afgelopen eeuw in theologisch en kerkelijk Nederland, de totstandkoming van de PKN en het ontstaan van een nieuwe soteriologie die massale aanhang krijgt, het evangelikalisme, een wel erg kleine plaats is ingeruimd. Ook andere zaken worden niet aangeroerd, bijvoorbeeld partijvorming op confessionele basis, de verzuiling, bijzonder onderwijs, etc. hoewel die gezien het uitgangspunt wel een plaats hadden moeten krijgen.

Binnen de samenleving – bestaande uit een structuur en cultuur – kunnen een religieuze, een politieke, een economische sfeer naast andere 'sociale sferen worden onderscheiden. Waarom spreken zowel Van Eijnatten en Van Lieburg als Selderhuis c.s. niet over de economie en de economische sfeer? Wat maakt dat godsdienst- en kerkhistorici de relatie godsdienst – economie niet belichten?

Historici herken je aan de periodisering van het materiaal. Bij Van Eijnatten en Van Lieburg duurt het eerste tijdvak tot het jaar 1000 en het tweede duurt tot 1580. Bij Selderhuis c.s. worden de Middeleeuwen in twee blokken opgedeeld: de periode tot 1200 en die tot de zestiende eeuw. Ondanks de verschillende jaartallen is hier feitelijk niet zo veel verschil. Immers, omstreeks 1000 heeft het christendom, een vorm van historische godsdienst, vaste voet gekregen in onze streken. Door het transcendentale karakter van de godsdienst kwam het hiernamaals centraal te staan en werd het alledaagse leven verbonden aan het leven na de dood. De mensen moesten zich richten op de verwerving van verlossing. In de fase van de *historische godsdienst* bestonden de politieke en godsdienstige sfeer naast elkaar met elk hun eigen referentiepunten.

De Reformatie vormde het begin van de fase van *vroegmoderne godsdienst*. Of we die nu met Van Eijnatten en Van Lieburg voor de Nederlanden rond 1580 plaatsen of dat we de aanloop naar de Reformatie meenemen zoals Selderhuis c.s. doen, is niet zo belangrijk. Belangrijker is het feit dat met de *vroegmoderne godsdienst* een nieuwe soteriologie zijn intrede doet in de samenleving die vergaande gevolgen heeft voor zowel de gelovige individuen, de institutie kerk en de samenleving als geheel. Calvin scheidt een volstrekt soevereine god die de god als boekhouder vervangt. Gelovigen konden het nu zonder de genademiddelen der kerk stellen. Vervolgens wijden Selderhuis c.s. vanaf de zestiende eeuw aan elke eeuw een hoofdstuk, waarbij lang niet altijd die eeuwgrens scherp wordt/kan worden gehandhaafd, terwijl Van Eijnatten en Van Lieburg met de komst van een nieuwe grondwet in Nederland in 1848, een politieke gebeurtenis dus, een nieuwe fase in de godsdienstige ontwikkelingen in Nederland inluiden die doorloopt tot heden.

Periodisering vanuit de ontwikkelingen binnen de godsdienst zelf, bijvoorbeeld vanuit de veranderde soteriologie – zie bijv. Hak 2006 – had bij de lezers tot een beter inzicht geleid in de processen die zich in de godsdienst en godsdienstige organisaties voordoen, en was de structuur van de boeken ten goede gekomen. Wanneer dat expliciet en consequent was gebeurd, hoefden de lezers zich waarschijnlijk ook niet af te vragen waarom bepaalde zaken niet aan de orde komen en andere juist weer wel.

Anders dan de meeste wetenschappers stellen historici in de regel geen expliciete vragen, laat staan dat ze die beantwoorden. Dat maakt dat de boeken die ze schrijven vaak (onnodig) dik zijn, waarbij allerlei ‘interessante zijpaden worden bewandeld. Het is voorwaar dan ook geen geringe prestatie om twintig eeuwen ‘godsdienst in Nederland’ op een handzame en goed leesbare wijze in 380 bladzijden te stoppen. Of om 900 bladzijden lang de aandacht van de lezers geboeid te houden bij de beschrijving van de vele maatschappelijke, godsdienstige en kerkelijke verschijnselen. Wel heeft het ontbreken van referenties in de teksten van beide boeken me gestoord, net als het ontbreken van een *beredeneerde* literatuurwijzer. Ook lijkt me dat een wat strengere redactievoering door Selderhuis het ‘handboek’ ten goede zou zijn gekomen. Desondanks blijft overeind dat het in beide gevallen om leesbare en enthousiasmerende boeken gaat, waarin voor zover ik dat kan beoordelen, *the state of the art* wordt weerspiegeld. En laten we wel zijn, waarop je als auteur/redacteur terecht trots kunt zijn.

Met de verschijning het zesde deel van het *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme* is een einde gekomen aan een project waarvan het eerste deel al in 1978 is verschenen, terwijl het voorlaatste dateerde van 2001. Mogelijk en hopelijk dat het digitaal wordt voortgezet, omdat dan niet alleen de kennis om een dergelijk project te ‘runnen’ behouden blijft, maar ook dat er aanvullingen op bestaande en nieuwe lemmata kunnen worden gemaakt. De onderneming was financieel en qua tijd kostbaarder dan aanvankelijk was gedacht; ja zo gaat dat met dit soort megaprojecten. Personen die van belang zijn geweest voor het protestantisme of het hebben beïnvloed en voor het jaar 2000 zijn gestorven zijn er in opgenomen. Dat maakt ook dat er een lemma is gewijd aan bijvoorbeeld Johan Maasbach of Lou de Palingboer. Het laatste deel (dl zes) bevat ook een zeer uitgebreid register en dat register heeft het project een grote meerwaarde gegeven, omdat zo gemakkelijk kan worden teruggevonden waar in het lexicon iemand of diens werk wordt genoemd. Omdat ik zelf kleine bijdragen heb geleverd aan beide laatste delen, wil ik volstaan met het onder de aandacht brengen van het op succesvolle wijze afronden van dit ambitieuze project, en me onthouden van kritisch commentaar.

Het Apostolisch Genootschap kent een traditie van lezingen, de zogenaamde J.H. van Oosbreelezingen. In 2005 hield de ‘buitenstaander’ J.N. Bremmer, hoogleraar godsdienstwetenschap in Groningen, de zevende lezing, die onder de titel *Van zendelingen, zuilen en zapreligie* is uitgegeven. Het ook typografisch fraai uitgegeven boekje heeft als ondertitel *Tweehonderd jaar godsdienst in Nederland en Het Apostolisch Genootschap* meegekregen. In kort bestek (43 pp) worden ons tegen de achtergrond van de ontwikkelingen in godsdienst, kerk en staat de lotgevallen van het ontstaan en de verdere ontwikkelingen van Het Apostolisch Genootschap in Nederland verhaald.

In 350 bladzijden twintig eeuwen godsdienst in 'Nederland' te beschrijven (Van Eijnatten en Van Lieberg) mag al gewaagd worden genoemd. Om in nog geen 50 de laatste tweehonderd jaar te beschrijven en daarbij ook nog in te gaan op de ontwikkelingen van het Apostolisch Genootschap is dat niet minder. Ook van dit waagstuk kan worden vastgesteld dat het geslaagd is. Om het een juweeltje te noemen gaat wat ver, maar het komt in de buurt. Dat betekent niet dat het foutloos is; zo is bijvoorbeeld het begrip verzuiling eerder gemunt dan de auteur aangeeft. Gegeven de vele aspecten die Bremmer aanroert, zou het zich uitstekend lenen voor een symposium waarop antropologen, historici en sociologen elkaar wetenschappelijk kunnen treffen.

We mogen vaststellen dat er sprake is van voortgang in de kerk- dan wel godsdienstgeschiedenis, gezien de rijke oogst aan boeken. Het wordt wel tijd dat er expliciet gestelde vragen worden beantwoord en dat we dan mogelijk kunnen vaststellen dat er ook sprake is van wetenschappelijke vooruitgang.

Durk Hak (als docent verbonden aan de Stichting Pedagogische Opleidingen en de Seniorenacademie, beide te Groningen)

Genoemde literatuur:

Durk Hak (2006), Het evangelikalisme als de toekomst van een 'illusie'? Een evolutionistisch perspectief, in: *Religie en samenleving* 1,2: 95-109.